1

Губи в'яжуть звичний ланцюжок слів, благоговійно біліють на тлі сутани долоні чи, зведені догори, випромінюють віру, а молитва все віддаляється, лине до рожевих янгольських крил на стелі, ніби хмари солодкого фіміаму, і настає хвилина, коли вчений радник святої служби Юліус Мільх почувається наодинці з самим собою. Тепер слова його і рухи, навіть вираз обличчя живуть поза ним, самостійно, відчужено. Спершу Юліус подивовано стежить за ними, але дуже швидко це набридає, як набридли безконечні відправи в церкві богословської школи. Не вперше йому маскуватися словами.

"Але ж така молитва мертва, безкрила. Вона здатна сягнути хіба що стелі, а не бога, — завважує вчений радник і одразу ж виправдовує себе.— Якщо той, по кому панахида, помер єретиком, все одно з тимчасового вогню перейде у вогонь вічний, а якщо удостоївся святих дарів, то і без моєї молитви місце в раю йому забезпечене".

— О господи і пресвята діво Маріє!..

Зате Юліус бачить, як наливаються соком барвисті вітражі вікон, як линяють та худнуть вогники свічок, і небавом сонячний промінь, наче золочена королівська шпага, наскрізь протинає каплицю. А той, кого повели перед світанком на міський майдан, уже нічого не бачить і не чує, ставши пригорщею— попелу, який розвіють по вітру чи кинуть у річку. Юліус пригадує змучене, висохле обличчя грішника — ще вчора вони з братом Роберто доповідали трибуналу інквізиції про єретичні положення, добуті з книг звинуваченого. Груди богослова повняться тихою, світлою радістю, він обіймає і пестить очима сонячний промінь. Воістину великий Григорій мав рацію: щастя вибраних у райських сельбищах не було б повним, якби щасливці не мали змоги кидати погляди за межі раю та радіти, споглядаючи страждання братів, що їх

пожирає вічний вогонь. Він так глибоко не відчував і не радів життю, поки не удостоївся близько познайомитися з діяльністю святої служби.

Шкода, монастирський сад сьогодні знову смердітиме згарищем і паленим м'ясом. А може, вітер у бік міста? Яке блаженство походжати вогкуватими доріжками між покраплених росою виноградних лоз, вслухатись у мелодійний передзвін зозуль, дихати пахощами розмарину та лавру і плести мереживо витіюватих думок. Ось-ось скінчиться аутодафе, брат Роберто Граціано повернеться з майдану. Юліус приберіг для нього оригінальну сентенцію. Тут лише він, Граціано, здатен поцінувати його дотепний розум, усі інші збожеволіли од ненависті до єретиків. Хіба не варта пам'яті нащадків математична точність вирішення: "Якщо всі три релігії — Мойсея, Магомета і Христа — невірні, то всі люди помиляються; якщо одна істинна — помиляється більшість людей". Братові Роберто це буде до серця, він знову дивуватиметься розумові Юліуса, а це досить приємно, навіщо приховувати — усі ми грішні.

Правда, останнім часом їм дедалі рідше випадає бувати наодинці. Верховний інквізитор отець Франціско наблизив до себе брата Роберто, навіть келію одвів поруч власної. Братові Роберто всміхається червона шапка абата — отця Франціска шанують у святім Римі. Все — суєта людська. Його преподобіє полюбляє твердити, що відрізняє схизматика од правовірного-з першого погляду. А в духовному сині своєму він так помиляється! Лише він, Юліус, досконало знає душу вченого радника святої служби Роберто Граціано.

Панахида за упокій душі спаленого єретика скінчилася, брати-домініканці поважно залишають каплицю, гасять свічки. Сонячний промінь плямить дерев'яні постаті пророків і золочені грати кафедри. Юліус затуляє очі долонею — він у молитовнім екстазі, і ніщо не завадить ного розмові з богом. Брати розуміюче обминають його, сутани шелестять, ніби сухі губи. "Якщо всі троє — Мойсей, Магомет, Христос — були справжні пророки, посланці бога і кожен пророкував інше..." Каплиця спорожніла, в урочистій тиші за вікнами кує зозуля. Сонячний

промінь бринить, ніби струна. Відтак за спиною народжуються поквапливі кроки, шерхотять мимо і стихають десь там, у глибині каплиці. Юліус розплющує очі — перед олтарем стоїть Роберто Граціано, ніби щойно з хреста знятий: обличчя — з-під каптура — болісно біле.

— Брате Роберто, — кличе Юліус Мільх. Йому ще ніколи не доводилось бачити Граціано таким. — Брате Роберто...

Роберто зі стогоном падає перед розп'яттям на коліна, ховає обличчя в долоні.

Здивований Юліус обережно виходить з каплиці.

2

Вечоріє. Червоне сонце котиться по вистелених виноградниками пагорбах. Юно рожевіють тополі. Із сизих свічок каштанового цвіту скрапує полум'я. Але сьогодні братові Роберто чужа та меланхолійна краса, відсутнім поглядом ковзає він по морській затоці, поцяткованій білими вогниками вітрил. Ніби він уже навіки розпрощався із світом і його гнітить це останнє побачення. Юліусові тривожно й незатишно під поглядом Робертових очей. Він ще нічого не знає, лише здогадується: сталося щось лихе, і те лихе загрожує його спокою.

Сусідньою доріжкою ходять пріор монастиря і прокурор святої служби. Слова долинають уривками:

— ...І єретика роздягли, почали умовляти, щоб сказав правду до початку допиту. А він відповів: "Я не знаю, що потрібно вашій милості..."

Брат Роберто заговорив, і Юліуса Мільха дивує його голос — несподівано легкий і лагідний, ніби тягар уже знято з його душі:

— Брате Юліусе, я хочу вас першого повідомити, що твердо вирішив сьогодні ж подати верховному інквізитору п'ять власних положень, несумісних з догматами католицької церкви і буллами його преосвященства папи. Так вчинити мене зобов'язує моя совість.

Щось обривається в грудях Юліуса Мільха, йому стає холодно й незатишно. Він ще не оцінив сповна небезпеки, лише відчув її крижаний подих. Обличчя його помітно блідне, але жоден м'яз не здригається, не порушує виразу поважного благочестя.

Прокурор святої служби розповідає абатові:

— ...Тоді наказали ще раз прикрутити мотузок, і прикрутили, і сказали йому, щоб говорив правду з любові до бога. Він тільки простогнав: "О господи'.."

Нарешті Юліус Мільх самими губами усміхається:

— Брате Роберто, вас, мабуть, занадто глибоко вразило сьогоднішнє аутодафе. Але ж вам не вперше бачити, як справедлива кара спостигає єретиків і вони конають у земнім вогні, аби потім горіти у вогні вічнім. Що сталося?

— Мені відкрилося, що це гріх — сприяти діяльності, у справедливість якої не віриш. Ми з вами так багато і одверто розмовляли, що я зобов'язаний...

— І тоді ще раз прикрутили мотузок, але він нічого не сказав...

— Ви, брате Роберто, перебільшуєте, — несподівано вкривається у Юліуса Мільха різке, протестуюче. Ніби замахнулися па нього, а він мимоволі захистивсь рукою. — Невже ви довірилися моїм жартівливим сентенціям?

— ...Потім прив'язали його до верстака за руки одним мотузком, за стегна — другим мотузком, по мотузку зверху і над коліньми, і ще за ступню, по мотузку на кожну...

— Брате Юліусе, я супроводив кого до самого вогнища, і він не покаявся, а коли підпалили хмиз і вогонь лизнув його ноги, він засміявся і гукнув, що досі вірив у господа бога і святу матір церкву, але тепер ні в що не вірить, ні в бога, ні в диявола, бо, якби існував бог, він би не допустив, щоб люди мучили невинних людей. О, брате Юліусе, те, про що ми з вами лише шепталися, він сказав уголос, на порозі жахливої смерті!

— Брате Роберто, мені здається...

— Я написав отцю Франціско, що надалі не зможу виконувати свої обов'язки при святій службі, бо її діяльність суперечить заповітам сина божого Христа. І ще я написав, що кожного спостигне кара за його діла, і що молитви та церкви нікому не потрібні. Бог чує достойного всюди – у церкві чи в шинку, перед олтарем чи перед стійлом. Я написав йому, що віра без добрих справ — мертва, а добрі справи — це любов до ближнього і справедливість, а не подорож по святих місцях, не сухий бездушний формалізм обрядів. Я написав йому, що єдина заповідь божа: не роби іншому того, чого собі не бажаєш...

— Тихше, ради всього святого, тихше, — прошепотів Юліус Мільх, широким кроком простуючи в глибину саду та ведучи за собою Граціано. Він зловив зацікавлений погляд прокурора і пошкодував, що зустрівся з братом Роберто саме тут, перед очима всіх. Прокурор з пріором віддалялись:

— ...Він відповів: "Я готовий служити богові", — і заплакав. Тоді йому прикрутили пальці лівої руки і наказали, щоб говорив правду. Він закричав, плачучи: "Пресвята діво Маріє!.." Тоді наказали... глечик води... правду...

Над спокійним, влаштованим життям Юліуса Мільха раптово нависла гранітна брила, що загрозливо хиталася, ладна упасти від легкого подиху вітру чи необережного кроку. Пристрасні слова Роберто не торкались його роздуму й серця, зараз Юліус спроможний був думати лише про себе.

— Бог свідок, брате Роберто, це веління вашої совісті, я розумію. Можливо, ми з вами й говорили свого часу про щось подібне, я не заперечую ваших положень, навіть схиляюся перед вашою рішучістю, але погодьтеся, у ці хвилини вами керують швидше емоції, ніж розум. Припустимо, я повторюю, припустимо, ви маєте рацію. Але чи хто достойно поцінує ваш благородний вчинок, окрім хіба що мене? Брати-домініканці? Вони надто зайняті молитвами. Отець Франціско, цей караючий бог на землі? На його життя вистачить жертв, світ великий, а життя, дякувати богові, коротке. І він пам'ятатиме вас доти, доки не спопелить ваше тіло. Нащадки? — Юліус сумно й прозірливо посміхнувся. — На землях святої католицької церкви щодня палає стільки вогнищ! А у нащадків буде досить власних бід і власного горя. Тепер ви згодні, що одні матимуть вас за дурня, інші — за єретика, в очах декого, розумнішого, ви будете смішним фанатиком, а так званий народ вимагатиме для вас повільного вогню? Користі ж од вашої смерті, погодьтеся, нікому ні на гріш. А тим часом — яка прекрасна можливість обдаровувати людей добром, звісно, відповідно до наших слабких людських сил, відкривається перед вами! Вас наблизив отець Франціско, людина з великими заслугами перед святою церквою, і в недалекому майбутньому ви одержите абатство, де зможете наблизитися до своїх прекрасних ідеалів. А хіба нині, служачи в трибуналі інквізиції, ми живемо не для людства, не для його найсвятіших ідеалів, пом'якшуючи в міру своїх можливостей фанатизм та облагороджуючи ненависть? Зачекайте, будь ласка, я зарані знаю, що ви хочете сказати. Я все прекрасно розумію, бо свого часу сам пережив щось подібне. Ви нині страждаєте од душевного болю, думаючи, що так неможливо, негідно жити, що це лицемірство суперечить розумові, моралі, совісті, що краще загинути, аніж чинити всупереч власним переконанням. А тепер погляньте на себе з іншого

боку. Чи замислювалися ви, що швидка смерть на багатті легша, бажаніша, аніж смерть на повільному вогні сумління, совісті, маленьких перемог і великих поразок? Швидка смерть — героїчна, приваблива, а наше життя — сіре, непривабливе, брудне. А може, воно, наше життя — це теж хрест, наша голгофа, і ми, розумні одинаки серед темної людської стихії, герої славетніші, мужніші, ніж ті, хто йде за свої переконання на вогнища і безслідно згорає? — Голос Юліуса звучить гордо й переконливо, без штучної акторської піднесеності — цієї хвилини він майже вірить у правдивість власних слів.— А озирніться, гляньте навколо живими очима,— яка скрізь вічна, нетлінна краса! Хіба вона не варта нашого милування, нашого захоплення і вдячної хвали творцеві — богові? Люди завжди знайдуть причини, щоб різати, вішати, палити і ганьбити одне одного. Бути вище цих одвічних пристрастей...

— То я піду, брате Юліусе, — каже Роберто Граціано, перериваючи його мову. — Хочу встигнути передати положення нотаріусові його преподобія, щоб отець Франціско зміг уранці ознайомитися. Прощайте, брате Юліусе... – Совість, добрість! — відчайно вигукує Мільх, косуючи на темну постать прокурора в глибині саду. – Добро ілюзійне, хвилинне, як морська піна, а зло — конкретне й довговічне. Вам здається, що ви жертвуєте собою трохи не в ім'я людства, а погляньте, скільки зла невдячно сієте навколо. Як засумує отець Франціско! "Єретика пригрів", — шептатимуться заздрісники. А неприємності, що впадуть на голову ваших рідних, ваших онуків і правнуків і, врешті, ваших знайомих... Свята служба нікому нічого не дарує. Логіка невмолима: ваша жертва в ім'я інших .__ чистісінької води себелюбство, спасіння власної душі за рахунок ближнього...

Роберто Граціано мовчки повертається, прошкує у напрямку монастирської канцелярії. І з кожним його кроком самотніше та моторошніше стає Юліусові. Він відчуває, що зараз поведеться погано і згодом зневажатиме себе, але вже нічого не може із собою вдіяти — страх дужчий од нього. Він дрібоче навздогінці Граціано, притримуючи обіруч сутану:

— Брате Роберто, я перепрошую... Можливо, й справді я був дещо необережний за колишніх наших розмов, знаєте, я полюбляю гостре слово, ви не згадуйте там, у святій службі...

То вже пізніше Юліусові ввижалася у погляді брата Ро-берта сумна зневага. Насправді ж його очі тієї хвилини світилися тільки прощенням і неземною ласкавістю.

3

Навіть ніч не приносить жаданого забуття. Юліус перебуває на грані сну і реальності, знемагаючи від лютих видінь-передчуттів. У небі мерехтить полум'я. Полум'я лиже Тліючі ноги Юліуса, приланцюженого до стовпа, і він корчиться з немилосердного болю, каючись у своїх гріхах, у всіх своїх єресях, минулих та майбутніх. На його грудях витанцьовують маленькі дияволята, і мальоване полум'я ганебного ковпака пече чоло. Нарешті над ним змилостив-люються, приймають у лоно святої церкви і ведуть до тюремного підземелля, на довічне ув'язнення, на хліб та воду. Його приковують до вогких стін важкими ланцюгами, і повзуть дні і ночі, ночі і дні — з пекельною повільністю, ніби чорна, в'язка смола.

Юліус Мільх прокидається, згадує свої видіння — з жорстокою, невмолимою виразністю. Мурована стеля келії, над ним блимає синьо лампадка в кутку. І, почуваючись підсудним, в'яне під суворим оком отця Франціско, настрашено пригадує розмови з братом Роберто.

Він, Юліус, був такий необережний, такий довірливий! Гостре, дотепне слово — його слабість. Він у душі — актор, лицедій, а лицедіям потрібні глядачі, як панянкам люстро, щоб милуватися з власного відображення. Хіба не він іронізував, що служителів бога розвелося більше, ніж волопасів, і що блазненський одяг ченців приносить їм чималий прибуток? Хіба не він картав духівництво за розбещеність і моральну ницість? А потім патетично вигукував, що глибоко поважає

людей, які за свої переконання, хоч би якими вони були, сміливо йдуть на вогнище і спокійно дивляться смерті в очі?

Вчувши єресь, отець Франціско не жартуватиме, він примусить брата Роберто заговорити. О, він це уміє! І тоді все стане явним. Від згадки про холодну вогкість тюремних кам'яниць у Юліуса Мільха мурахи біжать по спині. Закінчити на вогнищі чи у темниці так прекрасно розпочате життя! Який злий жарт долі! І не буде ані приємних роздумів над Арістотелем, що так звеличують душу, ані сонячних росяних ранків у саду, ані хмільної терпкості виноградного вина... Усе в міцнім молодім тілі Юліуса волає супроти безглуздої напасті. Він падає на коліна і повзе по холодній підлозі навстріч синім тіням діви Марії та її розіп'ятого сина. Молиться пристрасно, жагуче, як не молився ніколи, хіба що в дитинстві. Він просить богоматір змилостивитись і замовити за нього добре слово перед сином. Хай не губить його молодого життя, хай пробачить йому зухвалі богохульства й нерозумні єресі, він спокутує вину тривалим постом та молитвами. По золочених німбах богів мерехтять сині бганки і боги глибокодумно хмурять воскові чола. Потім лампадка змовницькі підморгує і гасне. Забобонна людина сприйняла б це як особливу немилість богів, але Юліус Мільх, учений радник святої служби, тільки шкодує, що олива скінчилась невчасно — звечора полінувався налити. Пітьма нежданно заспокоює. Тепер він знає: од богів годі сподіватися на допомогу. Він лишається наодинці з долею і, як оточений звір, раптом знаходить у собі сміливість та силу для відчайдушного нападу. Мільх тверезо й хижо оцінює ситуацію. Хіба він марно стільки років вивчав схоластику, хіба забув він про казуїстику хитромудрого диявола — спокусника невинних людських душ? У глибині свідомості спалахує промінчик надії, розум шалено працює.

Страх перед покаранням розвіюється. Юліус Мільх покірно віддає себе у власні руки — чіпкі руки вченого радника святої служби, звиклого до закарлюченої логіки судових інквізиційних процесів. Він, Юліус, боїться, що отець Франціско всіма засобами добиватиметься у брата Робер-то імен спільників по думці, і Граціано в камері для допитів

першим назве його. Це вірогідно лише за однієї умови: якщо розпочнеться процес проти вигаданого кубла єретиків у монастирі. Але отцю Франціско не дуже приємно буде так зганьбитися перед святим престолом, він не захоче, щоб на його славу всевидящого захисника християнської віри упала тінь. Отже, верховний інквізитор та вчений радник інквізиції до певного часу — спільники, і треба знайти привід не розпочинати процесу, а все звести до випадковості, спричиненої самим дияволом, згадка про якого так вчасно заясніла на думці...

Відтепер Юліус спокійний за власне життя, і вдячно молиться невидимим богам. Врешті, він Юліус Мільх, не так про себе дбає, як про брата Роберто. Граціано уникне вогнища, варто йому лише зізнатись у стосунках з дияволом і погодитися на церковну єпітимію. Як він умовляв брата Роберто не гарячкувати, не поспішати! Мислячих людей так мало на цім світі, чи розумно жертвувати хоч одним з них? Спасибі пресвятій діві Марії та її милостивому синові, спасибі заступникові нашому, святому Домінікові, що просвітили раба свого!..

Благословляється на світ — сіріє заґратоване вікно, присмерково, химерно проступають образи богів. У розіп'ятого Христа — поганська голова диявола. Диявол панібратськи підморгує братові Мільху, лиже багряним, кольору полум'я, язиком змієісті губи і змовницьки трясе цапиною бородою...

Юліус одвертається.

4

Отець Франціско черпає кухлем звечора запасену послушниками воду і босоніж дріботить вогкою прохолодою стежки. Це він звелів розвести квітники попід вікнами святої служби, хоч багато хто дивувався з того, маючи на думці, що інквізиція мусить гнітити серця єретиків суворістю та неприступністю.

— Свята служба — острівок царства небесного на землі,— зауважував отець Франціско. — Царство ж небесне — не страшить, а пом'якшує грішні душі. Якщо ж єретик уперто опирається волі божій, то хай бачить, що він міняє на вічний вогонь та вічну муку.

Особливо ж щедрий сад інквізиції на червоні троянди. їхні тонкі пахощі розбуджують у верховного інквізитора солодкі мрії про вічне блаженство в райських гаях, а дивна ніжність пелюсток зрідні янгольським крилам, що їхній святий трепет благословляє отця Франціско у хвилини розмов з богом. Років зо три тому він наклав на себе покуту: не поливати квітники і не милуватися трояндами, а весь час проводити в молитвах. Причиною була тяжка провина: якось на аутодафе, коли зводили на вогнище молоду єретичку, він замість радості, що католицька віра торжествує, відчув у глибині душі гріховну жалість. Правда, та слабкість виявилася хвилинною, і незабаром отець Франціско одмінив покуту. Тепер караючі вогнища здаються верховному інквізиторові червоними трояндами, які розквітають во славу єдиного бога і святої церкви, а червоні троянди на квітниках інквізиції — крихітними вогниками, що ними творець нагадує отцю Франціско про його тяжкі обов'язки перед Всевишнім та людьми. Коли інквізитор перебуває біля вогнищ, на яких конають уперті грішники, та ще серед розцяцькованих пурпуровими спалахами трояндових кущів, напливає на нього внутрішнє просвітління, і він плаче од радості, що сподобився не лише відчувати красу і мудрість творця, а й оберігати божий виноградник од лисиць — нечестивих єретиків.

Вода рум'яно іскріє в промінні молодого сонця, шелестить візерунчастим листям трояндовий кущ. Отець Франціско ховає руки за спину, щоб не поранити рукавом сутани молодого листя, і нахиляється над трояндовим кущем, пірнаючи в запаморочливі пахощі квіту, зелені та землі. Але марно, дивне злиття в душі земного й небесного, коли чути янгольський спів у кришталевих сферах, не приходить. Він розчаровано випростується і знову йде по воду, та вже не так енергійно і без ласкавого усміху на обличчі. Надто важкі думи тримають сьогодні душу в лабетах і не дають їй розкритися назустріч новому божому дню.

Отець Франціско лишає на ґанку кухля і поспішає до келії. Молиться лагідно, спокутливо. Він знає: важка рука господня — отже, любить господь свого вірного раба. Небо послало йому нове випробування. Єдиний, кого він мав біля себе, духовний паросток його, нині — лукаво мудруючий єретик. Він виконає свій обов'язок, покарає гординю, хоч би що подумали там, у Римі, хай лишень пресвята діва Марія не відмовить йому в силі і твердості, бо він тільки людина, тільки меч у непримиренній боротьбі Всевишнього з лукавим.

Просвітлений молитвою, що пригасила вагання та сумніви, отець Франціско прямує через залитий сонцем монастирський двір до канцелярії святої служби. Тепер думки течуть звичним руслом, і з'являється навіть легке збудження, як перед кожним новим процесом. Воно молодить верховного інквізитора. Стрічні ченці шанобливо вітаються, а він уже підозріло приглядається з-під низько опущеного каптура до кожного, як до можливого однодумця Роберто Граціано. Єресь — то гнійна рана, і знешкоджувати її слід, не шкодуючи тіла. Хіба не благочестивіше пожертвувати сотнею невинних, ніж проминути одного винного? Що важить земне життя порівняно з вічністю? Мить, марево...

У канцелярії на отця Франціско чекає радник святої служби брат Юліус Мільх.

"У душі його — тривога і страх, хоч уміло маскує", — помічає тренований погляд отця Франціско, і одразу ж, вирішуючи долю радника, послужливо підкочується думка: "Його часто бачили з Граціано..." Брат Юліус ховає обличчя од суворих очей верховного інквізитора і починає говорити:

— Моя вірність католицькій церкві і моя совість зобов'язують донести вам, високоповажний отче, що брат Роберто Граціано, аби втолити нечестиву спрагу свого розуму, продався дияволу, споконвічному ворогові роду людського. Я маю незаперечні докази його

добровільної спілки з духами зла і ладен присягнути на святім Євангелії...

Отець Франціско мовчить, розсипавши по бильцях темного крісла тонкі прозорі пальці.

— Коли брат Роберто шукав філософський камінь, — продовжує Юліус, — до нього з'явився диявол в образі подорожнього і запропонував свої послуги. Брат Роберто запитав, хто він такий. "Хто б я не був, лише я один можу вказати шлях до істини", — відповів спокусник. Тоді переляканий Граціано перехрестився, і диявол одразу ж зник. Пізніше брат Роберто зацікавився таємницею небесних сфер і дуже бідкався, що не здатен їх розгадати. Одної ночі, виснажений марними пошуками, він у відчаї покликав Люцифера: "Пане, якщо ти допоможеш мені, я шануватиму тебе у всьому і служитиму тобі". Той не примусив себе чекати — з'явився цього разу в обличчі чорного ефіопа. "Я покажу тобі всі дев'ять небесних сфер, — сказав диявол, — якщо ти продаси мені свою душу і відречешся од Христа й діви Марії". І Роберто Граціано власною кров'ю підписав угоду. О преподобний отче! Якийсь час ми були духовно близькі з братом Роберто, і тепер у мені палає гаряче бажаніш врятувати душу нещасного з чіпких демонських рук і повернути Граціано в лоно святої церкви. Молитви братів та сувора покута...

Юліус Мільх усе говорить і говорить, поспішаючи, ковтаючи слова, немов боїться, що йому не дадуть доказати, а верховний інквізитор не перериває його, він прислухається до себе. Варто лише повірити радникові, і все бачитиметься в іншому світлі, приємнішим, бажанішим. Винні тільки диявол і Роберто: брат Юліус — верткий богослов. А чи не постраждає в такому разі справа святої церкви? Отець Франціско вагається. Він неприязно думає про зловтіху заздрісників, що обсіли святий престол, варто лишень донести їх преосвященству про кубло єретиків у монастирі. Бог почув його ранкову молитву і прислав брата Юліуса — отець Франціско досить натерпівся за католицьку віру. Що ж, він схиляється перед божою волею. В покорі Мільха, в голосі Мільха

бринять нещирість і затаєна тривога, інквізитор опускає занадто проникливий погляд:

— Єдиний свідок — ще не свідок...

— О преподобний отче! Монастирські ченці засвідчать мою правоту, — Юліус підводить голову.

— Іди, я подумаю, — стомлено каже отець Франціско, намагаючись не зустрічатися з братовими очима.

— Надіюсь завжди і всюди лишатися слухняним сином святої церкви...

"Учені богослови вкрай потрібні нині серед африканських схизматиків, — думає верховний інквізитор, втупившись у зачинені Юліусом двері келії. — Мені б не хотілось опісля часто зустрічатися з братом Мільхом. У нього багато суєтної гордині, і він став свідком моєї слабості..."

5

Брат Петро кладе руку на євангеліє і присягається казати святому суду тільки правду:

— Роберто Граціано благоволіє до дияволи і має його за божого брата, якого несправедливо позбавили престолу. Роберто Граціано не раз заявляв у трапезній, що істинним творцем був диявол і настане, мовляв, день, коли він займе місце бога. А ще він казав, ніби все добро на землі – од диявола, а все зло — від бога, і хто служить богові — бідні та нещасні, а хто служить дияволу — сповнені щастя...

Брат Жан кладе руку на євангеліє і присягається казати святому суду саму правду:

— Серед ченців давно ходить чутка, що мати породила Роберто Граціано в шістдесят три роки од диявола, котрий являвся їй в образі вовка. Роберто народився на світ з головою вовка і зміїним хвостом. Два перші роки мати годувала його м'ясом молочних дітей, яких викрадала ночами в чесних людей...

Брат Альваро кладе руку на євангеліє і присягається казати святому суду саму правду:

— Місяців зо три тому несподівано помер молодий послушник Раймунд. Перед смертю він зізнався братам, що одного вечора пішов назирці за Роберто Граціано в кінець монастирського саду. Роберто довго стояв на галявині і дивився в небо. Нарешті звів руки, мовив якісь магічні слова, і тієї ж хвилини з клекотом водопаду й стогоном бурі з'явився чорний демон, жахливий на вигляд. Кудлата голова його сягала верхівок тополь. Демон смертельно поранив послушника Раймунда...

Брат Маттео кладе руку на євангеліє і присягається казати святому суду тільки правду:

— Роберто Граціано показував братам воскову кулю, що нібито мала зображати землю, і проштрикував кулю голкою, щоб загинуло на землі все живе, богом сотворене...

Брат Антоніо кладе руку на. євангеліє і присягається казати святому суду тільки правду...

6

Верховний інквізитор:

— Я звинувачую тебе у тім, що ти продав свою душу дияволу і стоїш з ним супроти царства бога-отця і бога-духа святого...

Роберто Граціано:

— Отче! Я подав вашій милості положення, які є плодом тільки власного розуму та моєї совісті, і готовий присягти в тім на святому Євангелії...

Верховний інквізитор:

— Я, верховний інквізитор, попереджаю: тільки повне визнання своєї провини, щиросерда сповідь і щира готовність прийняти церковну покуту можуть урятувати твою душу і тіло.

Роберто Граціано:

— Отче! Мені немає в чім зізнаватися. Подаючи свої положення на ваш суд, я хотів лише добра людям та християнській вірі. Озирніться навколо, отче! Де терпимість і добрість, якими благословив землю Христос? Наша церква втратила найменшу повагу мирян. Люди бачать у ній церкву антихриста, а не церкву Христову. Мені те болить, отче...

Верховний інквізитор:

— Я забороняю богохульствувати в цих освячених стінах! О, чому баряться громи небесні? Боже, доки триватиме твоє милостиве довготерпіння?!

Роберто Граціано:

— Отче, не накликайте громів небесних на безневинного! Моя єдина вина — моя совість. Я переконаний, що ніколи справедливість не захистилася злом, а добро — страшними муками. Мені відкрилися ріки крові! Наша церква захлинається кров'ю. У кров невинних — і мої руки, відколи я при святій службі. Візьміть мої руки і спаліть їх. Кров, кров, навколо — кров!

Верховний інквізитор:

— Замовкни! Це кров єретиків, нечестивців, вона виправдовує мене перед людьми та богом! На землі в людських душах точиться вічна боротьба святого духа з дияволом, і я пишаюся, що усього себе віддав цій великій боротьбі. Бог дав мені сили та легіони янголів на підмогу. Я запалив тисячі вогнищ во славу божу і для торжества католицької віри. І доки я живий, інакомислячі вмиратимуть. Першим інквізитором був бог, я — тільки його караюча рука...

Роберто Граціано:

— Неправда! Мій бог добрий та милостивий. А вашого бога я проклинаю...

Верховний інквізитор:

— О пресвята діво Маріє, будь заступницею вірному рабові твоєму Франціско. Я винен, що в сліпоті своїй звав єретика своїм духовним сином. Я спокутую провину свою, власною рукою підпаливши вогнище, на якім спопеліє його гріховне тіло, а душа його палатиме у вогні вічному...

Роберто Граціано:

— Отче!..

7

Юліус Мільх:

— Мій дорогий і гаряче любимий брате! Я зійшов у цю сиру темницю не для того, аби сперечатися щодо істинності положень, поданих вами

святій службі. Ще раз підкреслюю: можливо, в дечому ви й маєте рацію. І я не збираюся відхрещуватись од власних слів: свого часу ми й справді досить вільно та необачно розмовляли з вами. Я здавався б смішним, коли б навіть наодинці з вами намагався забути ті дотепні бесіди. Застерігаю вас, брате, од єдиного: сліпої довіри до власного судження. Не існує істини, єдиної для всіх та вічної, є істина суб'єктивна, істина даної хвилини. Хіба одне це не переконує в марноті знання? Ви, брате, чуєте зараз покаянні слова людини, яка сама довгий час гнівила бога мудруванням і якій нарешті відкрилася глибина Соломонових слів: "Хто примножує знання, той примножує скорботу..." Отож, брате, сподіваюся, тепер ви погодитеся зі мною: жодна сентенція, яку в сліпоті своїй ми приймаємо за істину, не варта нашої жертви і наших мук. Ви мовчите, брате, але я розумію хід ваших думок і відчуваю ваше серце. Ви тепер — у різкому зіткненні з людьми, серед яких живете, бо неспроможні примирити навколишню дійсність і свою совість. Повторюю, що не маю наміру заперечувати плід ваших довгих роздумів — ваші положення. Я тільки вказую шлях, який виведе вас до людей. Тим шляхом є богорівна логіка. Тільки вона завжди рятувала пробуджені розуми і надто чутливі душі. Логіка готова на ваше найперше бажання заповнити будь-яку порожнечу, перекинути місток над найглибшими проваллями і примирити вас із усім світом, оберігаючи вашу гордість і самостійність. Вам болить, що християнські таїнства оскверняються брудними руками церковних служок і від того велика ганьба католицькій вірі. Логіка ж цілком слушно доведе вам, що це питання лише зовнішнього благочестя, і християнські таїнства у брудних руках не втрачають своєї цілющої сили. Та й хіба найгірший служитель бога не вартісніший від найкращого мирянина? Хіба апостол Іуда Іскаріотський не стояв вище Нафанаїла, хоч останній і був чесніший за нього? І нарешті, якщо існує воля божа, воля вища, ніж моя, то чому я маю відповідати за свої вчинки хоч би перед власною совістю? Я — лише іграшка в руках божих, і чиню я добро чи зло, в тім нема для мене ані заслуги, ані гріха. Як бачите, розум здатний виправдати все, саме тому розумні люди ніколи не були і не будуть фанатиками виключної ідеї. Ви, брате, мовчите, ви зневірились і переконані, що ніхто на цім світі не хоче зважати на істину. Гаразд, я облишу ваш розум. Я. звертаюся до ваших чеснот.

Одягаючи сутану, ви тим самим обіцяли завжди і в усьому коритися святій церкві. Хіба гідно мислячої людини зраджувати своїй молодості? Ви, як ніхто інший, знаєте, що я не менше замислювався над життям, шукав істину і, можливо, мучився тими ж болями, що і ви. Але якби свята церква сказала, що в мене лише одне око, я погодився б. хоч напевно знаю, що їх у мене двоє. Отець Франціско милостиво дав вам три дні строку. Ви мусите, ви повинні зізнатися у своїх гріхах і прийняти церковну покуту. Інакше ви втратите і тіло, і душу. Вас спалять, і не як єретика, а як жертву диявола. Ви можете мовчати, можете зневажати мене, моя совість чиста: я зробив усе, щоб урятувати вас. Я іду, але ще раз нагадаю один з принципів судочинства святої служби: небажання полегшити душу каяттям збільшує провину і відрізає шлях до порятунку...

8

У зелено-вощаних сутінках трапезної снується глуха наполоханість чернечих голосів.

— Я не раз бачив, як Роберто тинявся в саду з чорною книгою в руках, щось нашіптуючи, — збуджено мовить брат Альваро і хреститься. — Тільки тепер сподобило мене зрозуміти, що він накликав злих духів...

"Так то ж Овідій! "Метаморфози" Овідія", — хочеться засміятись Юліусові Мільху, але він згідно киває головою і гордовито мовчить: однак не зрозуміють.

— У його келії щоночі допізна світилося, — шепоче брат Жан. — Якось опівночі я не витримав, підкрався до віконця, аж він стоїть посеред келії з чорною книгою...

"Боже, яка духовна убогість і темнота! — думає вчений радник і в'яне од наглої, болючої тривоги: — Невже й мене підозрюють, лише мовчать до часу? Невже гадкують, що і я — заодно з Роберто?"

— Роберто Граціано щоп'ятниці літав на відьомські зборища пити кров немовлят, — холодно посміхається Юліус.

Тільки б не запідозрили в співчутті до єретика!

— О боже! О милосердний! — хрестяться перелякані ченці.

Цієї миті він уперше відчуває в собі ще одного Юліуса Мільха. Той, інший, слухає щойно мовлене примирливо, майже без осуду. І Юліус спокійно веде далі:

— Я бачив кров на губах брата Роберто...

Учений радник святої служби рушає з трапезної, вдоволено і вже зовсім безбоязно обвівши зблідлі обличчя братів. Насправді ж він поспішає, бо конче мусить зазирнути до себе в душу і зрозуміти, що сталося. Іноді здається, ніби, смертельно переляканий, він безоглядно тікає і в цій судомній втечі занапащує себе. Натомість у душу вселяється хтось чужий, безжалісно цинічний. А ще глибше — жевріє неприємна здогадка, що той, чужий, завжди жив у закутках його душі, а тепер лише випростався на повний зріст.

Юліус Мільх поважно ступає каштановою алеєю. Під ногами хрустять зелені їжачки падалиці. Врешті, найцікавіше те, що він, справжній Юліус Мільх, розумний, сміливий, добрий, уживається з тим, переляканим, цинічним. Справді, він підспівує безпросвітному невігластву ченців, які мають за диявольщину все, що чуже й незрозуміле для них, навіть поезію Овідія. Але знову ж, хіба мусить себе за те зневажати? Адже він, справжній Юліус Мільх, внутрішньо сміявся з власних вимушених елів! А не скажи він тих слів, не остережись, — так легко потрапити на вогнище. Отже, щоб на цім світі розумній людині прожити, доводиться пестити в собі обох Юліусів. Невже в тім його провина? Звісно, ні. Винен світ і сили, що сотворили його таким недосконалим. І якщо бог існує, він не має права карати Юліуса за

власну творчу неповноцінність. Усе, виявляється, легко й просто. Він багато знайшов, нічого не втративши.

Тепер — коли б швидше усе скінчилося. Він хоче спокійно жити і мислити. Гра виснажує. Йому болить не за себе — за Роберто. Чекання вогнища страшніше за саме вогнище, і його, Юліуса, обов'язок — полегшити долю нещасного. Але мусить бути точний розрахунок. Щоб ніхто не подумав, ніби він хоче пришвидшити слідство. Злий дух здатний на будь-які витівки. У давніх хроніках згадується випадок, коли демони допомогли єретикові приспати сторожу і непомітно вислизнути з темниці. Треба негайно застерегти отця Франціско...

Юліусові спадає на думку, що в нього самого вселився хитрий диявол.

9

Цієї ночі радник святої служби Юліус Мільх майже не спить. Виснажений, він нарешті пірнає в тривожне забуття і одразу ж чує під вікном знайомий шерхіт ніг та похоронну молитву. Нарешті почалося і ось-ось скінчиться... Але навколо — сама пітьма й могильна тиша — наснилося...

Десь під ранок у пітьмі народжуються кволі голоси. Вони все ближче й ближче — скорботні слова молитви. Пітьма розчахується — по стіні келії повзе багряне око.

Юліус звично стає навколішки, молиться.

А процесії із смолоскипами нема кінця — на стелі шалено витанцьовують криваві демони.

І несподівано для Юліуса в його душі, ламаючи стрункість логічних веж, наростає болісне відчуття провини. Це схоже на розпачливий зойк

смертельно пораненого звіра. Вчений радник заплющує очі, але криваві демони вже топ-чуться по його серцю.

Юліус пристрасно молиться, випрохуючи душевного спокою.

Нарешті процесія минає келію Юліуса Мільха і за вікном стихає скорботна молитва. Роберто спалюватимуть не в місті. Його повели на монастирський майдан — отець Франціско остерігається розголосу.

Слава Ісусу, з його келії не видно вогнища, церква заступає, і багряні демони не стрибатимуть по стінах.

І лише в монастирському саду його дратуватиме завтра запах паленого.

Але що про нього подумає отець Франціско? Що він сумує за єретиком? Не прийшов на аутодафе... В інквізитора — сотні очей, він усе бачить, усе знає. Як Юліус наважився не піти з процесією?

Юліус уявляє суворий погляд отця Франціско, і йому стає страшно. Жодної гальмуючої думки, лише безтямний страх, страх... Учений радник залишає келію і біжить навздогін за смолоскипами. Звиклий до поважної ходи, він задихається од нічної вогкості: тільки б отець Франціско не помітив, що він запізнився на майдан. А Роберто Граціано він скаже слова християнської втіхи. Він попереджував, він умовляв, Роберто — не захотів рятуватися. Роберто сам винен... Але слів уже не потрібно — в широко розплющених очах прикутого до стовпа Роберто Граціано виблискують смолоскипи. Ченці шпурляють під ноги Роберто його книги. Отець Франціско палаючим смолоскипом благословляє хмиз. Вогонь гуготить і пахкає в обличчя єретика полум'ям та димом. Ченці підхоплюють молитву.

"І це — все? — думає Юліус, тверезіючи між темних чернечих постатей. — Стільки страху, боротьби, вагань, і це — все?" Він ще не

знає причини свого невдоволення, адже усе сталося так, як він передбачив: на вогні конає жертва диявола. Але завершиться вистава, спаде напруга останніх днів — боротись уже не треба, він залишається наодинці з собою, і жодної логічної завіси, сама тверезість.

Дим розвіюється, полум'я весело сокотить, і в тій яскравій віхолі далеко й гордо світиться недосяжне обличчя Роберто. Тепер несила більше себе обдурювати, він мусить зізнатися, що завжди мислив і мислить, як Роберто Гра-ціано, але любить своє тіло більше, ніж свою душу. А нині вій заздрить мужності Роберто, мужній смерті Роберто, заздрить, бо сам не здатний так повестися і через те ненавидить Роберто Граціано. Великий страх породжує велику заздрість, велика заздрість — велику ненависть.

Вогнище вибухає, хапаючи жертву багряною пащекою. І Юліусові здається, що Роберто Граціано занадто легко здобувається на свою душу, на свою правоту, на повагу. Не тямлячи себе од ненависті, він розштовхує ченців, кидається до вогнища і вигукує у тріумфуюче-блаженне обличчя отця Франціско:

— Повільного вогню йому! Повільного!..

1966